

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

історичні науки

7

Херсон
2002

41. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви. (Юркевич М.) – III. Сместь. – С.8-28.
42. Одесса 100 лет назад. (Маркевич О.І.) – III. Сместь. – С.29-32. – Т. XXII
43. Memoire (extrait du) sur les affaires de Circassie presenté en 1816 par M. De Scassi. – II. Матеріали. (Скальковський А.О.) – С. 1-11.
44. Note sur les relation de Circassie et l'etablis du port de Keretch. (Скальковський А.О.) – V. Матеріали. – С. 12-15.
45. Note sur les Abazes. (Скальковський А.О.) – II. Матеріали. – С. 16-18.
46. Письмо Осман Паши. – II. Матеріали. – С. 19.
47. От Кишинева до Калуги в 1833 г. (Маціевич Л.С.) – II. Матеріали. – С. 20-36.
48. Договор г. Одессы с г. Спорити. (Маркевич О.І.) – II. Матеріали. – С. 37-38.
49. Слово при открытии памятника Кагульской битвы. (Тройницький Г.О.) – II. Матеріали. – С. 39-41.
50. Письма графа Д.Е.Остен-Сакена. (Юркевич М.) – II. Матеріали. – С. 42-43.
51. Проект наделения земель в г. Старом Крыму братства Искупления. (Родзевич М.М.) – III. Сместь. – С. 1-6.
52. Из описания г. Одессы, сделанное генералом Сухтеленом. (Гурлянд А.) – III. Сместь. – С. 16-17.
53. Фаберова дача. (Іванов П.А.) – III. Сместь. – С. 21-27.
54. Запись о кладе под Одессой. (Маркевич О.І.) – III. Сместь. – С. 28-30.
55. Из жизни старой Одессы. (Маркевич О.І.) – III. Сместь. – С. 31-34.
56. Кочубинский А. На память о действительном члене общества протоиерее А.Г.Лебединцеве. – IV. Некрологи. – С. 65-76.
57. Маркевич А.И. О книге, пожертвованной Н.И.Ленцом. – V. Протоколы. – С. 27-33.
58. Маркевич А.И. Два приобретенных музеем акта. – V. Протоколы. – С. 60-62.
59. Маркевич А.И. О письме графа Вейсбаха к запорожскому кошевому. – V. Протоколы. – С. 132-135.

SUMMARY

The article is devoted to the archeographic activity of the Odessa Society of History and Antiquity in 90-s of the XIX century. It was a time of transformation of this society – it started a higher concentration on the archeological aspects of its research activity. Despite this, the scientists of Odessa collected and published many important written historical sources of the history of the Southern Ukraine. The most active archeografist at that time was O.I.Markevych, who organized the other members and encouraged their publishing activity in this field.

О.А.Макиєнко

СТАТИСТИЧНЕ БЮРО ХЕРСОНЬСЬКОГО ЗЕМСТВА: ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Земська реформа 1864 року в Росії поклікала до життя принципово нові організаційні форми управління на місцях – земства. Земствам судилося відіграти видатну роль у побудові правової держави і демократизації суспільства, забезпечити економічне та культурне піднесення у регіонах Російської імперії.

Створене на початку 1865 року Херсонське земство розгорнуло активну діяльність по вирішенню питань господарського та культурного життя краю. Згідно до «Положення про губернські та повітові земські установи» на земства було покладено широке коло обов'язків з облаштування місцевого життя – розвиток промисловості, сільського господарства і торгівлі у регіоні, утримання шляхів сполучення і пошти, піклування про заклади народної освіти, охорони здоров'я, громадського нагляду, сприяння благодійницькій діяльності тощо. До компетенції земства було включено і спеціальну функцію «надання через губернське начальство вищому

уряду відомостей та висновків по предметах, що торкаються місцевих господарських користей і потреб губернії чи повіту...» [33, 5].

Дієздатність земства безпосередньо залежала від декількох об'єктивних умов. По-перше, від рівня обізнаності земців з особливостями краю, з'ясування стану місцевого господарства, потреб і запитів населення. По-друге, від наявності значних фінансових ресурсів і визначення надійних джерел їх поповнення. Як відомо, основним джерелом формування бюджету земств були місцеві збори, що склалися переважно із земських податків на земельну власність, міське нерухоме майно і торгівельно-промислово документацію. Згадані доходи складали не менше 60% губерньського прибутку.

На час земської реформи справа оподаткування в Херсонській губернії знаходилася у вкрай незадовільному стані. Дійсний стан розподілу й вартості земельної власності, кількість промислових підприємств і торгівельних закладів залишалися невизначеними. Навіть площа землі та чисельність населення в губернії не були достовірно відомі [41, 177-179].

Таким чином, реалізація обох зазначених умов земської діяльності в Херсонській губернії була проблематичною справою. Корені подібної ситуації приховувалися в існуючій системі місцевої статистики народного господарства.

Роль статистики як методу соціального пізнання реально усвідомлювалася державною владою і громадськістю Російської імперії у XIX ст. Держава стала ініціатором широкомасштабних статистичних досліджень регіонів імперії, сприяла утворенню спеціалізованих статистичних служб в структурі адміністративної влади.

До 1860-х років Херсонська губернія неодноразово ставала об'єктом топографічних, історико-географічних і статистико-економічних досліджень [35].

Підкреслений інтерес до південноукраїнського регіону демонструвало Військове міністерство. Наприкінці 1850-х років підполковником Генерального штабу О.О.Шмідтом було здійснено військово-статистичний опис губернії, результатом якого стала публікація фундаментальної праці «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния» (1863). Дослідження О.О.Шмідта справедливо вважається «настільною книгою херсонських краєзнавців» [35, 172].

Становлення мережі спеціалізованих статистичних служб в губерніях Російської імперії розпочалося в середині 1830-х років за ініціативою Міністерства внутрішніх справ. Для ведення місцевої адміністративно-господарської статистики в 1834 р. були запроваджені губерньські та обласні статистичні комітети як регіональні осередки Статистичного відділення МВС. У 1850 р. в регіонах імперії вже існувало 54 комітети [10, 87].

Протягом 1843-1874 років в Одесі функціонував Головний статистичний комітет Новоросійського краю, який своїм тривалим існуванням зобов'язаний виключно ентузіазму та енергії його багаторічного директора і редактора А.О.Скальковського (1808-1898) [11, 42]. Його головна праця в галузі статистики – «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1850-1853) – стала класичним взірцем статистичного дослідження середини XIX ст. і важливим джерелом вивчення історії Півдня України для декількох поколінь істориків.

Створений у 1835 році Херсонський губерньський статистичний комітет (ХГСК) виявився мертвнонародженою установою. Головне призначення комітету полягало в регулярному веденні місцевої адміністративної статистики. Він мав збирати інформацію з різних сфер місцевого господарства для Статистичного відділення (згодом – Центрального статистичного комітету) при МВС та щорічного звіту губернатора, а також займатися історико-краєзнавчими дослідженнями. Але до початку 1860-х років він практично не виявляв свого існування [34, 155-156].

В Миколаєві та Одесі – самостійних адміністративних одиницях в межах Херсонської губернії – були утворені Миколаївський (1862 р.) та Одеський (1863 р.) міські статистичні комітети, що розробляли відомості про міське господарство.

Аналіз роботи зазначених статистичних служб дозволяє виділити ряд перешкод для становлення місцевої адміністративної статистики.

Комітети, незважаючи на декларований вчений характер, залишалися установами адміністративно-бюрократичними. Членство чиновників з вищої місцевої адміністрації і духівництва в них було формальним, тому наукова діяльність комітетів цілком залежала від ентузіазму небагаточислених представників творчої інтелігенції. При цьому надмірна самодіяльність співробітників служб владою не підтримувалася.

Серйозним чинником формування авторитету комітетів в очах громадськості був ступінь достовірності статистичної інформації. Але ненадійна система збору даних, заснована на використанні місцевого адміністративно-поліцейського апарату, не сприяла зростанню якісного рівня статистичних праць. Це підірвало довіру користувачів до всієї адміністративної статистики [34, 156-157].

Визначальним фактором продуктивності зазначених служб стала хронічна нестача коштів. До 1860 року комітети не мали регулярного фінансування, а праця їх співробітників не оплачувалася. Секретар Херсонського губерньського статистичного комітету В.М.Раєвський в умовах дефіциту фінансування за власний рахунок друкував необхідні матеріали [23, 23].

Таким чином, регіональні органи адміністративної статистики виявилися нездатними виконувати роль інформаційно-довідникових осередків Херсонської губернії. Альтернативою їм мало стати започаткування земствами власних статистичних досліджень.

Земська статистична служба в Херсонській губернії пройшла тривалий і складний шлях становлення від перших суперечливих і значною мірою невдалих спроб статистичного обстеження губернії до створення стрункої системи різнобічного краєзнавчого дослідження регіону. Створена як структурний підрозділ земства вона відбивала у своєму розвитку всі труднощі налагодження місцевого життя на засадах самоврядування.

Земська статистика виникла як результат пошуків земством нових надійних джерел статистичної інформації. Вже на перших засіданнях губерньського і повітових зібрань висувається ідея складання точного опису і збирання повних відомостей про губернію зусиллями самих земців [26, 74-75; 27, 56]. Конкретні напрямки дослідження були пов'язані з вирішенням практичної задачі урахування та належної оцінки нерухомого майна в губернії.

У 1869 році справа оціночної статистики переходить до компетенції губерньського земства. Зміст розробленої членами управи програми дослідження відбив ідею комплексного вивчення господарської діяльності населення регіону. Губерньська управа поставила за мету збирання репрезентативних даних про губернію, «без яких неможливо мати ясне, виразне поняття як про матеріальний і моральний стан населення губернії, так і його потреби...» [20, 80]. Відзначимо, що одночасно з Херсонським земством у 1869 році аналогічне дослідження розпочали земці Московської губернії. Це були перші в Російській імперії спроби широкомасштабного вивчення розвитку народного господарства земствами без організації спеціальних статистичних служб.

Попри наполегливість земців організований статистичний опис Херсонської губернії виявився малорезультативним. Адже специфіка справи вимагала вирішення комплексу взаємопов'язаних проблем. По-перше, зібрана інформація потребувала ретельної обробки із застосуванням новітніх наукових методик. Ама-торський ентузіазм земських діячів не зміг замінити професіоналізму фахівців-

бюро. Деякі дослідники відносять його організацію до 1873 року [1, 90; 25, 37], інші – до 1874 року [15], існує версія про 1875 рік [4, 49]. А.М.Зубко взагалі стверджує про створення статистичної служби в Херсонському земстві лише у 1882 році [8, 132].

Слід відзначити, що навіть сучасники демонструють неоднозначність поглядів на дану проблему. Професор А.А.Ісаєв свідчить про заснування бюро у 1876 році [9, 13], В.І.Фролов та Ю.Є.Янсон відсувають час появи служби до 1882 року [40, 5; 42, 160]. Не існує усталеної позиції у визначенні тривалості існування бюро. Так, В.В.Степанов розширює час існування бюро до 4 років, а Б.Б.Веселовський, навпаки, звужує його до 1,5 року [38, 161; 2, 9].

Комплексний аналіз наявних джерел дозволяє стверджувати, що бюро проіснувало майже три роки (з листопада 1873 року по жовтень 1876 року).

Структурно-організаційні засади та функціональна спрямованість служби були визначені рішенням губернського зібрання, I та II земських статистичних з'їздів. Статистичне бюро земства являло собою структурний підрозділ губернської управи і складалося з трьох вільнонайманих службовців на чолі з головою губернської управи. Теоретичне забезпечення і координацію дій служби забезпечував періодичний статистичний з'їзд представників земських управ, губернського статистичного комітету, членів бюро і науковців Херсонської губернії. Статистики шляхом анкетної методики дослідження мали зібрати і розробити дані про господарське життя населення губернії з акцентом на оцінку об'єктів земського оподаткування.

Навесні 1874 року сформоване статистичне бюро розпочало свою практичну діяльність. До складу служби увійшли агроном Петровської сільськогосподарської академії В.М.Борисов, кандидат агрономії Дерптського університету М.К.Калагеоргі та місцевий лікар І.П.Славницький (з вересня 1875 року – П.Г.Брюховський). Подібне призначення стало результатом конкурсу серед 17 претендентів – факту досить показового у розумінні соціального статусу посади земського статистика. Очолював бюро відомий земський діяч, голова губернської управи П.М.Фатуровський [19, 72].

Розгляд конкретної діяльності статистиків дозволяє стверджувати, що вона носила більше науково-теоретичний (розробка програм, методики анкетних та експедиційних обстежень), аніж прикладний характер. Разом з тим за досить обмежений строк вони змогли зробити реальні кроки у справі організації краєзнавчих досліджень у регіоні.

У центрі уваги земських статистиків були питання сільськогосподарської, торгівельно-промислової, фінансової, медичної, шкільної статистики, демографії та етнографії Херсонської губернії. Результати досліджень знайшли висвітлення в ряді публікацій.

У галузі економічної статистики співробітники бюро зібрали матеріали про стан господарства селянських громад Херсонської губернії і узагальнили їх у спеціальній праці «Исследование экономического благосостояния сельских обществ», частково опублікованої в «Сборнике Херсонского земства» [39, 43-80]. За дорученням управи було проведено дослідження врожаю та посівів 1875 року в губернії, результати якого засвідчили необхідність невідкладної агрономічної і продовольчої допомоги селянам з боку земства [29, 15]. Цінна інформація про динаміку цін на продовольчі товари, врожайність і стан посівів, розвиток промисловості й торгівлі в губернії, земські фінанси містяться у таблицях і додатках, складених статистиками для звіту про дев'ятирічну діяльність земства [24].

Статистика народної освіти не входила до кола першочергових завдань статистиків, але привертала постійну увагу членів бюро. Уривчасті й суперечливі матеріали земських управ, що збиралися через інспектора училищ і вчителів, були

систематизовані П.Г.Брюховським у вигляді дев'ятирічного звіту про розвиток народної освіти у Херсонській губернії [29, 6].

Зародження медичної статистики при земстві тісно пов'язане з формуванням земської санітарної організації в губернії. На II з'їзді лікарів Херсонської губернії у червні 1875 року було розглянуто питання санітарії і медичної статистики. Учасники з'їзду дійшли висновку: для того, щоб дізнаватися, «куди і як спрямувати наші зусилля у боротьбі з епідеміями і причинами захворювань, необхідно мати медико-статистичні та медико-топографічні дані» [15]. За рішенням губернського зібрання 1875 року обов'язки по розробці медико-статистичних даних було покладено на співробітника статбюро земства лікаря П.Г.Брюховського [32, 270]. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що в жовтні 1875 року при статбюро Херсонського земства виникла перша в Російській імперії санітарно-статистична організація. Вже на III з'їзді лікарів у м. Єлисаветграді (1876) лікар П.Г.Брюховський подав результати перших досліджень з медичної статистики, Дослідження засвідчило даремність усіх лікувальних заходів земства без істотного покращення матеріального стану селян, суттєвого розширення мережі лікувальних закладів.

Найголовнішим результатом роботи статистиків стала підготовка проекту переоцінки земель Херсонської губернії як об'єкту земського оподаткування. Навіть орієнтовне визначення реальної вартості земельної власності засвідчило значну невідповідність існуючих норм оподаткування вимогам дійсності.

Діяльність членів бюро не обмежувалася лише оціночно-статистичними роботами. Статистики були задіяні у розробці та впровадженні природоохоронних і культурно-освітніх програм земства. В.М.Борисов і М.К.Калагеоргі як агрономи за фахом брали участь у загальнодержавних сільськогосподарських з'їздах, відвідували агротехнічні виставки, складали лісоохоронні проекти та заходи боротьби зі шкідниками сільського господарства. Під час експедицій на місця статистики займалися збиранням цінних історико-етнографічних матеріалів, які мали стати основою для «влаштування в кожному повіті особливого загальноосвітнього музею» [14, 10]. Питанням про побут населення було присвячено спеціальний розділ програми місцевих досліджень для статистиків та краєзнавців-ентузіастів.

Поширенню краєзнавчого руху на Півдні України сприяло створення за ініціативою земських статистиків інституту добровільних кореспондентів. Наприкінці 1876 року загальна їх кількість в губернії складала 43 особи [7, 8-9]. На них покладався обов'язок сприяти розвитку земської статистики і місцевих досліджень в цілому. Деякі з кореспондентів надсилали змістовні описи окремих місцевостей [39, 4-26].

Три роки функціонування статистичного бюро Херсонського земства окреслили потенційні можливості земської статистики. Але повністю реалізувати їх у даний період херсонським статистикам не вдалося.

Розчарування земців наслідками роботи бюро, далекими від ідеалістичних прагнень часів його заснування, знайшло відбиття спочатку в обережній критиці служби, а згодом – у відвертому цькуванні земських статистиків. Вже на губернському зібранні 1875 року гостро стояло питання про подальшу долю бюро. Тривалу дискусію серед гласних викликала пропозиція І.Ф. Білоусовича про закриття служби як установи неефективної і цілком непотрібної земству [22, 447-448].

Зусиллями деяких херсонських земців в історіографії було створено хибний стереотип негативної оцінки діяльності бюро [5]. Традиційна аргументація подібних висновків шляхом пошуку організаційних і методологічних недоліків служби не може вважатися достатньою.

П'ятий статистичний з'їзд (21-22 жовтня 1876 року), розглянувши всю багатогранну діяльність бюро, відзначив несприятливі обставини, в яких мала розвиватися земська статистика, «незабезпеченість існування бюро» [29, 45]. Витоки поді-

бної ситуації, на нашу думку, містяться в загальних умовах процесу перебудови місцевого життя на засадах самоврядування.

Впровадження земств викликало суперечливу оцінку серед різних соціальних верств. Передова громадськість в цілому схвально зустріла даний процес. З одного боку, її приваблювала ідея всестановості та самодіяльності, проте, з іншого, – турбувало усвідомлення походження земства як витвору правлячої бюрократії. Населення здебільшого апатично зустріло новації у системі місцевого управління. В даному випадку гальмівним чинником процесу виступала інерційність традиційних світоглядних установок. Прискорене реформування різних сфер життя не супроводжувалося відповідною трансформацією станової свідомості.

Особливо консервативним за своїми поглядами було селянство. Демократичні реформи 1860-1870-х років практично не позначилися на його традиційних культурно-світоглядних цінностях. Соціальна адаптація вихованої в умовах деспотизму маси населення до нових умов життя відбувалася болісно. Слушною здається думка Ю.П.Присяжнюка, що «психологічно, можна сказати генетично, пересічний український селянин був проти будь-яких змін, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували усталеному способу його життєдіяльності...» [28, 25]. Звідси поширеним явищем стало неприйняття селянством до того часу непотрібних, незрозумілих, а отже, лякаючих, нововведень. Політично інертна селянська маса не пов'язувала створення і функціонування органів земського самоврядування з певними позитивними зрушеннями у власному житті. «Місцева політика» в очах селянства була лише однією з ланок державної системи управління, а земство – черговою урядовою вигадкою для нового оподаткування. Слова «земство» і «оподаткування», по суті, набували синонімічного змісту.

Особливої гостроти ситуації надавала прямо пропорційна залежність ефективності земської діяльності від рівня земського оподаткування. Принцип самофінансування робив земство заручником власної діяльності. Як справедливо відзначала А.І.Лохматова, «чим краще працювало земство, чим більших успіхів досягло воно в своїй діяльності, тим більше невдоволення викликало у селян», тоді як «бездіяльність земств якось мало хвилювала насамперед селянські верстви» [13, 169]. Таким чином, процес становлення земського самоврядування часто супроводжувався поширенням антиземських настроїв серед селянства.

Статистичні дослідження як головний засіб визначення підстав для оподаткування не знаходили розуміння і підтримки з боку місцевого населення. За свідченням херсонських статистиків, вони зустріли «населення, яке звикло бачити у статистиці тільки небажану гостю, населення – завжди недовірливе, яке ставиться до справи статистики майже вороже...» [22, 443]. Справа первісного нагромадження статистичних даних здебільшого входила до компетенції представників селянської й волосної адміністрації, в середовищі яких розквітали зловживання владою та беззаконня. Хабар став звичним явищем у стосунках між селянами та місцевою «політичною елітою». Користуючись властивим пересічному селянину спрощеним розумінням права і законності, його неспроможністю протистояти бюрократизму влади писарі вимагали гроші за оформлення відповідей на статистичні програми [22, 449]. Зрозуміло, що в цих умовах земська статистика набувала негативного ореолу в очах селянства.

На відміну від соціально і політично інфантильного селянства місцеве дворянство чітко усвідомлювало як небезпеку, так і користь земської статистики. Розцінюючи земські ініціативи переважно з боку відповідності своїм господарським і фінансовим інтересам, землевласники демонстрували по відношенню до статистичних досліджень або неприкриту ворожість, або яскраво виражений абсентеїзм. Здебільшого поміщики, вважаючи себе суверенними господарями у своїх володіннях, не бажали ні перед ким звітувати і не звертали уваги на анкети. Ті землевлас-

ники, які відповідали на питання програми, нерідко цілеспрямовано перекручували відомості, адже підвищена оцінка майна надавала можливість отримати банківські кредити на вигідних умовах, а занижена – уникнути високих ставок оподаткування [37].

У відповідях деяких землевласників простежується неприховане презирство до земства та його статистичних ініціатив. Священник Георгієвської церкви с.Яски Одеського повіту замість заповнення статистичної анкети уздовж бланку написав: «Усе це справа наша, що не підлягає контролю, а тільки нашій розважливості та розсуду... Кожен сів скільки міг та бажав, а отримав, що довелося отримати. Йому рахунок не ведеться» [14, 45-46].

Проблема отримання первісних даних як джерельної бази для статистичних досліджень гостро стояла весь час існування бюро. Протягом 1874-1876 років спостерігається негативна динаміка надходження анкет від респондентів. Кількість надісланих бланків скоротилася з 84% до 68% від селянських громад та з 28% до 11,5% від приватних землевласників [7, 39; 14, 5; 29,22-23]. На основі подібних цифр деякі дослідники стверджували про нерациональність обраного херсонськими статистиками анкетного методу досліджень. На нашу думку, справа полягала не у принциповій непридатності даного методу, адже в більшості країн Західної Європи він знайшов заслужене визнання. Неефективність анкет визначалася конкретними умовами соціальної дійсності в Російській державі, нерозвинутістю правової і громадянської свідомості населення. Усвідомлюючи подібні обставини, земські статистики намагалися впроваджувати альтернативні способи отримання інформації.

Серед інших гальмівних чинників в діяльності служби слід відзначити обмежені чисельний склад і обсяги фінансування. Зустріваючи з одного боку опір населення, а з іншого – постійний тиск земства, статистики були звинувачені у бездіяльності та марнотратстві.

Засідання губернського зібрання 27 жовтня 1876 року стало вирішальним у долі статистичного бюро Херсонського земства. Навіть тенденційно відредагована стенограма засідання демонструє гостре протистояння між консервативною більшістю та ліберальною меншістю гласних земства.

Під час обговорення результатів роботи бюро станомі інтереси місцевого дворянства опинилися вище ідеї всестанової солідарності. Статистики у своїх дослідженнях прагнули об'єктивно відтворювати дійсність, що подобалося далеко не всім земцям. Гласні роздратовано відзначали завищеність оцінки приватновласницьких земель. Праві елементи в земстві не могли примиритися з думкою, що підстави для оподаткування складаються вільнонайнятими службовцями з «сумнівною політичною благонадійністю». За рішенням зібрання, кошти, передбачені для утримання служби, були виключені з кошторису, а саме статистичне бюро – ліквідоване [21, 325]. Видання праць статистиків припинилося, і більшість неопублікованих матеріалів втрачено для науки.

Ліберальна опозиція (15 депутатів) висловила свої думки в особливій заяві: «... ми вважаємо обов'язком заявити, що, будучи цілком переконаними в користі та крайній потребі для земства у статистичному бюро, на основі вивчення його робіт... розглядаємо акт закриття бюро на вранішньому засіданні 27 жовтня такою дією, яка не може не відгукнутися шкідливо на справах Херсонської губернії» [21, 356]. Пророкою стала думка гласного Луговського: зачинивши статистичне бюро, земство буде змушене через рік-два знову його відкрити.

Таким чином, перші спроби створити при земстві постійну установу краєзнавчого характеру завершилися невдачею. Досвід діяльності херсонських статистиків чітко визначив коло проблем, з якими мали зіткнутися земські статистики в Російській державі. Статистичне бюро при Херсонському земстві, позбавлене будь-якого досвіду в організації робіт, було змушене самостійно проходити

важкий шлях становлення земських статистичних досліджень в умовах загостреної боротьби між ліберально-демократичними і консервативними силами в суспільстві. Проте альтернативи створенню подібних служб не існувало. Важкі роки становлення земства, наповнені активними пошуками способів інформаційного забезпечення, були вже позаду. Вимагався лише деякий час для усвідомлення земцями необхідності відновлення земської статистичної організації у Херсонській губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов В.Ф., Живоздрова С.А. Земская статистика – национальное достояние // Социологические исследования. – 1996. – №2. – С. 89-99.
2. Веселовский Б.Б. История земства: В 4-х т. – Т. 3. – СПб, 1911. – 710 с.
3. Воблый К.Г. Статистика. – К., 1918. – 296 с.
4. Герасименко Г.А. Земская статистика // Народный депутат. – 1993. – №6. – С. 49-51.
5. Горюнович И.И. Два земских статистических учреждения: Херсонское бюро и Черниговское отделение при губернских управах // Отечественные записки. – 1879. – №7. – С.207-242.
6. Доклад сметной комиссии о статистике // Херсонское губернское земское собрание сессии 1870 года. – Херсон, 1871. – С. 474-483.
7. Доклады статистического бюро, оставшиеся недоложенными V статистическому съезду // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1876. – №11-12. – С.1-54.
8. Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – №3 – С. 130-138.
9. Исаев А.А. Нужна ли земская статистика? – СПб., 1888. – 27 с.
10. Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 год. – М., 1987. – С.85-96.
11. Котова Н.О. До питання про заснування Головного Статистичного Комітету Новоросійського краю // Південний архів (історичні науки): 36. наук. праць. – Вип.IV. – Херсон, 2001. – С.34-44.
12. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892). – Полтава, 1894. – 246 с.
13. Лохматова А.І. Органи місцевої влади в українській літературі другої половини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.VII. – Запоріжжя, 1999. – С.166-173.
14. Материалы по земской статистике Херсонской губернии. – Херсон, 1875. – 182 с.
15. Могилевський В. О земском периоде санитарной организации на Херсонщине // Скифия. – 1991. – №1.
16. О земском статистическом съезде в Одессе // СХЗ. – 1873. – №7. – С. 1-45.
17. О собирании сведений о землях частных собственников: Доклад губернской управы Херсонскому губернскому земскому собранию 26 октября 1872 года // СХЗ. – 1872. – №12. – С. 10-20.
18. О содержании статистического комитета // Доклады губернской управы Херсонскому губернскому земскому собранию сессии 1866 года. – Херсон, 1866. –
19. О статистике: Доклады губернской управы Херсонскому губернскому земскому собранию чрезвычайной сессии 1874 года // СХЗ. – 1874. – №5. – С.69-73.
20. О статистике: Журнал Херсонской губернской земской управы 30 сентября 1870 года // СХЗ. – 1870. – №10. – С.79-83.
21. Обсуждение проекта сметы на 1877 год: Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания сессии 1876 года // СХЗ. – 1877. – №6. – С.349-356.
22. Отчет о деятельности статистического бюро и постановление по предложению гл. Белоусовича об упразднении бюро: Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания сессии 1875 года // СХЗ. – 1876. – №3. – С.431-463.

23. Отчет о состоянии и деятельности Херсонского губернского статистического комитета за 1861-1862 годы // Труды Херсонского губернского статистического комитета: В 2 кн. – Кн. 1. – Ч. 1. – Херсон, 1863. – С. 1-24.
24. Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии (1865-1874). – Херсон, 1875. – 733 с.: с прилож.
25. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX ст. – М., 1986. – 272 с.
26. Постановления Александрійського уездного земського зібрання // Херсонське губернське земське зібрання сесії 1865 року. – Херсон, 1865. – С. 68-83.
27. Постановления Херсонского уездного земского собрания // Херсонское губернское земское собрание сессии 1865 года. – Херсон, 1865. – С. 54-56.
28. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С. 23-33.
29. V земский статистический съезд в г. Херсоне (21-22 октября 1876 года) // СХЗ. – 1876. – №10. – С.1-47.
30. Русские ведомости. – 1873. – №223.
31. Сборник правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящихся: В 10 томах. – Т. 10. – СПб, 1888. – 224 с.
32. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг.: В 3-х т. – Т. 1. – Одесса, 1888. – 704 с.
33. Систематический свод узаконений и распоряжений Правительства по земским, судебным (мировым), городским и сельским (крестьянским) учреждениям / Сост. Д.Н.Никитин: В 3-х т. – Т. 1. – Херсон, 1878. – 586 с.
34. Сінкевич Є.Г., Макиєнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 7. – Запоріжжя, 1999. – С.154-159.
35. Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С.171-177.
36. Слобожанін М. Из истории и опыта земских учреждений в России: Очерки. – СПб., 1913. – 552 с.
37. Статистические труды земства // Новороссийский телеграф. – 1888. – 18 февраля.
38. Степанов В.В. Земская сельскохозяйственная статистика. Очерк. // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – 1897. – №43. – С.1-51.
39. Труды статистического бюро // СХЗ. – 1876. – №8-9. – С.1-102.
40. Фролов В.И. Краткий очерк развития земской статистики. – Каменец-Подольск, 1914. – 23 с.
41. Шмидт А.О. Географическое положение, границы и пространство Херсонской губернии // Труды Херсонского губернского статистического комитета: В 2 кн. – Кн. 1. – Ч. 1. – Херсон, 1863. – С.173-196.
42. Янсон Ю.Э. Теория статистики. – СПб., 1887. – 537 с.